

ВЕТОХІНА В.О.
доцент, кандидат
історичних наук

ОРГАНІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Практичний досвід сьогодення переконливо засвідчує, що сучасна людина повинна сама піклуватися і за себе, і за державу, бо держава ні зараз, ні згодом не вирішуватиме за кожну людину її проблеми. Щоб нормально жити, треба бути активним і запозитливим.

Один із основних засобів формування зазначених якостей в процесі шкільного навчання – самостійна робота учнів на уроках історії. Як метод організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності, вона дозволяє учням свідомо і міцно засвоювати матеріал, оволодівати способами пізнавальної діяльності, розвивати здібності, інтерес до предмету, готуватися до подальшої самоосвіти. Зазначене актуалізує застосування даного методу навчання як ефективного засобу рішення освітньо-виховних задач кожного предмету, історії зокрема.

Проблемі самостійної роботи школярів присвячені дослідження Б.П. Єсипова, М.О. Данилова, М.М. Скаткіна, Н.Г. Дайрі, І.Я. Лернера, М.І. Махмутова, П.І. Підкасистого і Т.І. Шамової та інших науковців, в монографіях яких визначені суть і ознаки самостійної роботи, її функції, дидактичні і методичні вимоги до її організації. Питання, що торкаються самостійної роботи безпосередньо на уроках всесвітньої історії висвітлювалися у публікаціях Л.М. Алексашкіної [1].

Наявні наукові результати дозволили підійти в останні десятиліття до системного теоретичного аналізу проблем самостійної роботи. Це становить на порядок денний питання про розробку не вузько емпіричних, а науково обґрунтованих методичних рекомендацій для школи.

Зустрічний інтерес до самостійної роботи школярів характерний для більшої частини вчителів. Досвідчені, творчо працюючі вчителі давно включили її до свого педагогічного арсеналу. Значна їх кількість складає і активно використовує різнома-

нітні завдання для учнів, йдучи головним чином за власною інтуїцією. Між тим сьогодні стала очевидною потреба у спеціально розроблених комплексах завдань для кожного курсу, розділу, теми з методичними рекомендаціями стосовно їх використання, яка призведе, на думку автора, до подолання нерозуміння деякими вчителями суті і призначення самостійної роботи школярів, недооцінки її ролі в навчанні.

В дидактичних і методичних дослідженнях немає єдиного загальноприйнятого визначення самостійної роботи. Деякий час вона характеризувалася в спеціальній літературі по окремим (зовнішнім чи внутрішнім) ознакам. Одні автори вказували, що це, перш за все, виконання будь-якого завдання без сторонньої допомоги, інші підкреслювали активний, творчий характер дій учнів. Наводились визначення, що об'єднували кілька ознак.

З часом, коли у педагогічних працях навчання все більш послідовно розглядалося як поєднання викладання (діяльність вчителя) і учіння (діяльність учня), з'явилися нові аспекти в оцінці суті самостійної роботи. На перший план виступило питання: який фактор визначає суть самостійної роботи – організуюча діяльність вчителя чи учбова діяльність учня? Одна з висловлених точок зору полягає в тому, що самостійна робота – це вид учбової діяльності, за яким учні під керівництвом вчителя виконують індивідуальні, групові чи фронтальні учбові завдання [10, 40].

Відповідно іншій, самостійна робота – це дидактичний засіб навчання, форма організації учбової, пізнавальної діяльності школярів [11, 173]. В даному випадку дослідники поділяють поняття "самостійна робота" і "самостійна діяльність" учнів, підкреслюючи в першому дидактичний, організаційний її аспекти. Така позиція здається правомірною. Достатньо пригадати чисельні трактування та класифікацію самостійної роботи (від організаційних до психологічних), що наводяться в працях дидактів [5; 6]. Їх ще більше в рекомендаціях методистів – в одних випадках самостійною роботою називається будь-яке учбове заняття школяра [3, 42], в інших – учбові завдання [4, 73]. На думку деяких практиків, різниця викликана тим, що даний термін не зовсім обґрунтовано поширюється на різні, хоча й взаємопов'язані, явища [1, 16].

В запропонованій роботі розмежовано поняття "самостійна робота", "самостійна пізнавальна діяльність" учнів, "учбове

завдання", виходячи з визначення *самостійної роботи* як дидактично обгрунтованої *форми*, а *учбового завдання* як *засобу* організації пізнавальної діяльності школярів. Подібне співвідношення трьох понять дозволяє послідовно розглядати дидактичний, психологічний, організаційний аспекти проблеми – кожний у власній "системі координат" і в сукупності. Це співвідношення допомагає в кожному конкретному випадку прогнозувати комплекс факторів – педагогічний замисел, характер діяльності учня, організацію та контроль за результатами самостійної роботи.

Для визначення суті самостійної роботи важливо з'ясувати, що, власне, необхідно вважати самостійним. В широкому розумінні будь-яка діяльність учня (в тому числі вислуховування пояснення вчителя, читання підручника, відповідь на поставлене питання) індивідуальна і в цьому сенсі самостійна. У вузькому значенні термін "самостійна робота" є особливим чином організована діяльність, самодіяльність учнів. Її ознаки аналізувались в працях багатьох радянських і сучасних психологів, дидактів, методистів. В якості основних ознак самостійної роботи називалися: відсутність допомоги з боку вчителя; усвідомлення школярами цілі роботи; їх активність (розумові зусилля); набуття нових знань або творча переробка знань тощо. Найповніше і найвиразніше з цього погляду визначення: самостійність учня виражається в потребі і вмінні самостійно мислити, спроможності орієнтуватися в новій ситуації, бачити питання, задачу і знайти підхід до її рішення; вона характеризується відомою критичністю розуму, спроможністю висловлювати власну точку зору [7, 24]. В ряді досліджень психологів і дидактів підкреслюється близькість самостійності і творчого початку в мисленні, в пізнавальній діяльності [10, 40]. Методисти-історики, зі свого боку, вказують на певний "водорозділ" між передачею готових знань і самостійною роботою учнів [2; 11; 12].

Виходячи з вищезазначеного, стрижнем самостійної роботи можна вважати *продуктивну* діяльність учня, в ході якої він перетворює відому інформацію, здобуває нові знання та вміння, вирішує конструкторські, творчі завдання. До неї відноситься просте сприйняття і відтворення готових знань (в тому числі – читання і переказ тексту).

Таким чином, з точки зору організаційної, ознаками само-

стійної роботи виступають: наявність цілі самостійної роботи; наявність конкретного завдання; чітке визначення форми вираження результату (усна, письмова, практична); визначення форми перевірки результату самостійної роботи; обов'язковість виконання роботи кожним учнем, отримавшим завдання.

Питання про призначення самостійної роботи потребує осмислення як дослідника, так і вчителя-практика. Загальна відповідь на нього очевидна: самостійна робота покликана сприяти найповнішій реалізації освітньо-виховних задач уроку, теми, курсу, предмету, шкільного навчання в цілому. Разом з тим, неможливо ні говорити про самостійну роботу, ні організувати її, не з'ясувавши, які конкретно задачі навчання вона допомагає вирішувати найбільш ефективно, яким повинен бути її результат, в чому полягає специфіка її використання в тому чи іншому курсі.

В дидактичних і методичних дослідженнях позначається, що самостійна робота сприяє міцному засвоєнню знань, формуванню умінь і навичок учбової та розумової праці, розвитку пізнавальних здібностей, підготовці до самостійної праці, до подальшої самоосвіти. Самостійна робота школярів з історії пов'язується зі здійсненням таких цілей, як: формування в учнів здібностей розбиратися в явищах суспільного життя, пояснювати їх сутність; навчання деяким методам історичної науки; розвиток пізнавальних здібностей учнів, їх перетворюючій діяльності; навчання оцінюючій діяльності; формування вміння самостійно вивчати першоджерела й історичні документи; навчання використання знань та навичок на практиці [5, 35-37].

В запропонованому переліку значне місце відводиться методологічним знанням, оволодінню методами пізнання. Якщо частина фактографічного матеріалу засвоюється учнями на основі простого відтворення, то оволодіти методами пізнання можливо лише шляхом тренування, відпрацювання певних дій і самостійного застосування їх у нових ситуаціях. Такої можливості надає лише систематична самостійна робота. Ще одна спеціальна задача самостійної роботи – формування пізнавальної активності і самостійності як якостей особистості учня. Під пізнавальною самостійністю дидакти розуміють властивість особистості, що характеризується її прагненням та вмінням без сторонньої допомоги оволодівати знаннями та способами діяльності [7, 25].

Важливу роль у здійсненні функцій та задач самостійної роботи відіграє *систематичний підхід*. В організаційному плані він передбачає: включення у сферу самостійної пізнавальної діяльності учнів різнобічних знань, що містяться в предметі (факти, закони, методи пізнання тощо); залучення кожного учня до процесу самостійної пізнавальної діяльності (з урахуванням рівня його підготовленості, індивідуальних особливостей); поступовий перехід від простих завдань до більш складних, посилення їх творчого характеру; забезпечення процесуальної сторони – планування, керівництво і контроль з боку вчителя [1, 9].

Особливе місце посідає самостійна робота при вивченні новітньої історії зарубіжних країн. Одна з відмінних рис даної частини курсу – значна кількість країн і регіонів, що розглядаються. Інша – безпосереднє звернення до сучасності, де багато подій і процесів ще не завершені, не мають стійкої наукової оцінки. Третя особливість – значне коло джерел: публікації в періодиці, статистичні дані, суспільно-політична література, інтернет тощо. До того ж матеріал, що залучається на уроці, є лише частиною потоку інформації про сучасні події, яку отримують старшокласники.

З урахуванням особливостей курсу новітньої історії визначаються і задачі самостійної роботи учнів: систематизація й узагальнення одних з кількох джерел; співставлення фактів історії різних країн; виявлення загального й особливого; оцінка сучасних подій.

Самостійна робота над поставленим вчителем питанням, завданням спонукає учнів систематизувати факти, виділяти головне, оцінювати події. Саме на матеріалі *всесвітньої новітньої історії*, що постійно поповнюється, старшокласники вчаться застосовувати отримані раніше теоретичні і методологічні знання на практиці, в нових ситуаціях. Таким чином, самостійна робота як форма організації учбової роботи школярів являється не самоціллю, а дійсно необхідним, одним із провідних компонентів вивчення даного розділу курсу історії.

Важливі
 В педагогічній літературі існують різні класифікації видів самостійної роботи – за дидактичним призначенням, джерелами знань, рівнем продуктивної творчої діяльності учнів. Однак питання про загальноприйнятую класифікацію лишається відкритим.

Говорячи про систематичну самостійну роботу на уроках історії, необхідно репрезентувати різні її види в певній послідовності, угрупованні. За основу такого групування можна прийняти, з одного боку, характер діяльності учнів (наслідування, реконструкція, творчість), а, з іншого – види джерел знань, враховуючи таким чином психолого-дидактичні й предметно-методичні аспекти.

Пізнавальна діяльність учнів поділяється на два основних види – відтворюючу і творчу, яким відповідають наступні види самостійних робіт:

- а) самостійні роботи за взірцем (відтворюючі);
- б) реконструктивні роботи;
- в) творчі роботи.

Деякі автори виділяють і інші види робіт, але саме ці три складають інваріантну основу більшості класифікацій.

В методиці навчання історії вказується, що перетворююче відтворення знань полягає у: а) відборі матеріалу, потрібного для виконання завдання; б) переробці або побудові нової структури і логіки викладання інформації; в) використанні нової, порівняно з джерелами, форми відтворення – конспективної, тезисної, графічної (картографічної), образно-художньої та інше; г) синтезі змісту кількох джерел. Ці перетворення здійснюються за допомогою певних прийомів, з якими школярів знайомить вчитель. В результаті відомі учням знання викладаються ними в іншій, ніж попередньо, логіці або формі.

Перетворююче відтворення знань покладено в основу *двох видів* самостійних робіт – *за взірцем та реконструктивних*. Роботи за взірцем передбачають, зазвичай, рішення типових прикладів і задач. Вони практикуються, головним чином, на уроках історії в середній ланці. В старших класах поширена організація реконструктивних робіт. До них відносяться:

- усний чи письмовий виклад змісту джерела в короткій формі (резюме) в іншій логіці;
- складання плану (простого чи розгорнутого), конспекту, тез;
- складання хронологічних та тематичних таблиць;
- робота з картою, складання діаграм та графіків;
- відбір та класифікація фактів за "скрізної" проблеми;

- підготовка повідомлення, реферату (на основі кількох джерел) [3, 44].

В основі перелічених дій – аналіз учбового матеріалу, виділення головного, структурування інформації. Ця робота надзвичайно важлива при вивченні новітньої історії.

Творча пізнавальна діяльність передбачає пошук нового знання за допомогою самостійно обраних або продуманих способів. Нові результати, отримані учнями, як правило, відомі науці. Однак в суб'єктивному плані вони є свого роду відкриттями, означають якісний крок на шляху пізнання.

П.У. Підкасистий зазначає, що первинним рівнем творчої діяльності учнів необхідно вважати виявлення загальних рис, притаманних тим або іншим історичним явищам, подіям тощо. Найвищий рівень творчої самостійності учнів – це постановка ними проблеми й винайдення шляхів її рішення [8, 8]. В дослідженнях І.Я. Лернера визначені основні процедури творчої діяльності: 1) самостійне перенесення раніше засвоєних знань та вмій до нової ситуації; 2) бачення нової проблеми в знайомій ситуації; 3) бачення нової функції об'єкта; 4) усвідомлення структури об'єкта; 5) пошук альтернативи або вибір способу рішення; 6) комбінування раніше відомих способів рішення проблемних задач у новий [6, 81].

Найбільш розповсюдженим різновидом творчої самостійної роботи являється рішення пізнавальних, проблемних задач. Проблемна задача вимагає пошуків таких нових відносин, які не подаються в умовах задачі, або таких способів перетворення заданих умов, які невідомі учневі. Подібна задача ставиться і вирішується в ході евристичної бесіди вчителя зі школярами або в самостійній роботі учнів.

Рішення проблемної задачі – вид роботи, що характеризується більш високим рівнем пізнавальної активності та самостійності учнів. При цьому поетапно відбувається кілька дій: 1) постановка проблеми; 2) пошук способів рішення (з висуванням гіпотези); 3) рішення; 4) перевірка правильності рішення.

Серед основних проблем, характерних для вивчення історії, дидакти називають наступні: встановлення причинно-наслідкових зв'язків історичних подій та явищ; визначення спадкоємності між фактами, подіями, явищами; визначення за-

гальних і окремих закономірностей суспільного розвитку; співвідношення події, явища, епохи; факта і закономірності; визначення етапів та періодів розвитку явища чи історичної епохи; виявлення типового і специфічного в суспільному явищі; визначення рівня прогресивності історичного явища; оцінка характеру і значення явищ, визначення уроків історії [6, 105-106].

Відповідно зазначеним проблемам формулюються пізнавальні задачі для учнів – з урахуванням рівня їх знань і умінь. Значення даних задач для засвоєння новітньої історії очевидно: тільки вирішуючи їх, старшокласники навчатимуться самостійно аналізувати і оцінювати сучасні явища, правильно орієнтуватися в подіях навколишньої дійсності.

Відтворення і творчість тісно взаємопов'язані в пізнавальній діяльності учнів, співіснують в ній, збагачуючи один одного. Враховуючи це, радять дослідники, необхідно послідовно співвідносити їх в навчальному процесі [3, 14]. Неприпустимо обмежуватися реконструктивними завданнями по складанню планів, тез тощо. Разом з тим помилково припускати, що в старших класах повинні застосовуватися лише творчі завдання. В такому разі учні не тільки не вдосконалюються у перетворюючому відтворенні історичного матеріалу (тобто у відборі головного, систематизації фактів), але й втрачають ряд важливих умінь, набутих у попередніх класах.

Будь-яка самостійна робота предметна. Неможливо говорити про її види і зміст, не торкаючись її головного об'єкту – джерел знань. При вивченні новітньої історії школярі зустрічаються з наступними основними групами джерел: а) підручник; б) історичні джерела і матеріали: документи, карти, фотокінодокументи, археологічні знахідки, статистика тощо; в) довідкова, суспільно-політична, науково-популярна література; г) матеріали періодики, інших засобів інформації. Самостійна робота з історичними джерелами інформації потребує формування у них ряду знань і умінь: поняття про основні структурні елементи історичних знань: подіях, типових явищах та їх ознаках, причинах і приводах, визначеннях, оцінках, висновках та уміння ці елементи розпізнавати; знання основних видів джерел інформації, специфіки змісту і форми кожного з них, а звідси – й особливостей пізнавальної діяльності з ними; оволодіння засо-

бами пізнавальної діяльності з різними джерелами, а стосовно деяких з них, наприклад, історичних карт, і мовою їх умовних ознак [11, 131-134]. Вказані знання і уміння формуються з перших років вивчення історії в школі. В старших класах вони розширюються і поглиблюються.

Підручник історії – основне, універсальне джерело знань школярів на всіх ступенях навчання. Найбільш повно, він використовується в даній якості головним чином у V-VIII класах. В старших класах, як показує досвід, роль підручника історії як джерела історичних знань, засобу розвитку у школярів загальних і предметних умінь помітно знижується. Це пояснюється частково тим, що в старших класах значно зростає кількість джерел історичних знань. На десятикласника, що вивчає новітню історію, падає злива публікацій і матеріалів. У нього виникає ілюзія знання того, про що повідомляється в підручнику. В силу цього інтерес учнів до навчальної книги поступово падає. Складається парадоксальна ситуація – в старших класах, де потенціал самостійної пізнавальної діяльності учнів значно вищий, ніж в середніх, він реалізується слабкіше.

Подолання подібної ситуації залежить від уваги вчителя до організації самостійної роботи учнів з підручником. Перш за все важливо показати старшокласникам різницю між публіцистично цікавими статтями в журналах і газетах, інтернеті, популярними виданнями і підручником; показати, що в ньому викладаються науково осмисленні, системні знання. Необхідно зацікавити учнів процесом наукового аналізу сучасних подій з позицій історизму і об'єктивності. Практичним забезпеченням самостійної роботи учнів з підручником слугують різноманітні завдання: складання плану, таблиць, періодизації подій, а також порівняння, оцінка, заперечення фальсифікацій історії тощо [2, 182].

Найважливіші джерела знань на уроках новітньої історії – *історичні документи*. Ні властива даному курсу висока інформативна насиченість, ні розмаїття популярних видань не применшують ролі документа. Саме він надає інколи таке містке, чітке і яскраве уявлення про події, яке неможливо замінити жодним авторським текстом. При відборі історичних документів для конкретного уроку (для цього доцільно використовувати хрестоматію з новітньої історії або уривки документів в кінці параг-

рафа) вчитель керується кількома критеріями. Один з них – інформативність. Документ повинен характеризувати факти або процедури, що вивчаються на уроці, і, разом з тим, в чомусь доповнювати підручник. Важливо, щоб він був не просто ілюстрацією, а містив інформацію, достатню для організації самостійної пізнавальної діяльності учнів. Суттєва риса визначених для розгляду документів – чіткий і компактний їх виклад, виразність. Адже це – джерело не лише певних фактологічних знань, але й ідейних і моральних оцінок, емоційного сприйняття історії [11, 133].

Організуючи самостійну роботу учнів з історичними документами, вчитель покликаний використати весь закладений в них потенціал. Для цього застосовується широкий спектр завдань – *на порівняння* (наприклад: порівняйте на основі документів програми урядів Б.Муссоліні в Італії та А.Гітлера в Німеччині у 1920-1930-ті роки); *доказ* (наприклад, проаналізуйте текст програми уряду Б.Муссоліні і доведіть, що вона відповідала інтересам маргіналізованих верств населення); *оцінку* (наприклад, використовуючи уривок з документу – статті Л.С.Білоусова "Беніто Муссоліні: політичний портрет" – спробуйте дати свою оцінку особистості та діяльності Муссоліні) тощо. Робота з документом може виконуватися всім класом, групою учнів, індивідуально.

Засобом систематизації обширного матеріалу новітньої історії і кращого його засвоєння виступає самостійна робота учнів зі *статистичними даними*. Особливість цієї частини курсу, як вже зазначалося, полягає у великій кількості вивчаємих країн. Використання співставимих цифрових даних дозволяє наочно уявити деякі загальні процеси і тенденції, а також особливості розвитку груп держав та окремих країн. Так, наприклад, співставлення статистичних даних про розвиток економіки соціалістичних, капіталістичних і постколоніальних країн за період 1950 по 1980 рр. дозволяє учням самостійно зробити ряд важливих у пізнавальному і світоглядному відношенні висновків (дані для цього див. у довіднику "Мир социализма в цифрах и фактах" - М., 1982; додатковому матеріалі підручника "Всесвітня історія: 1945-1997": Навч. посібник для 11 кл. серед. загальноосвіт. шкіл / Авт.-упоряд. Я.М.Бердичевський. - К., 1998).

Ефективні завдання, що потребують від старшокласників не механічного порівняння наведених вчителем цифр, а глибокої

аналітичної, пошукової діяльності. Так, повідомляючи дані про воєнні витрати США (1939 р. - 1, 2 млрд. дол.; 1967 р. - 71; 1980 р. - 150; 1981 р. - 178; 1982 р. - 232; 1983 р. - 263 млрд. дол.) вчитель зазначає для порівняння, що середній рівень їх для країни у роки Другої світової війни складав 72 млрд. дол. Подібна висхідна надає можливість учням зробити важливі умозаключення. Їм пропонуються додаткові питання: чи пов'язаний рівень воєнних витрат США з безпосереднім веденням бойових дій? Чим пояснюється його постійне, прискорюване зростання? Для актуалізації здійснюваного аналізу можливо дати старшокласникам завдання знайти в довідникових або періодичних виданнях відомості про заплановані воєнні витрати на 2000 р. (2005 р.) та прокоментувати їх. Подібна робота набагато ефективніша, ніж запам'ятовування готових положень, допомагає учням уявити масштаби й механізм мілітаризації в США.

Таким чином, залучення на уроках новітньої історії статистичних даних має на меті не лише економно і наочно викласти матеріал, але й привчити старшокласників користуватися ними як джерелом знань, вагомим аргументом при обґрунтуванні своєї позиції.

Історична карта використовується на уроках новітньої історії як джерело знань і об'єкт самостійної аналітичної діяльності учнів. Так, на уроці про країни Центральної та Південно-Східної Європи у 1920-1930-ті рр. (10 кл.) розповідається про встановлення в більшості з них реакційних, профашистських політичних режимів. Однак перелік назв і дат вчителем не буде мати такого ефекту як самостійна робота учнів з картою "Західна Європа в 1924-1939 рр." (див. Атлас новітньої історії зарубіжних країн. - К., 1999). Завдання: складіть на основі карти хронологічну таблицю "Встановлення реакційних політичних режимів в країнах Центральної та Південно-Східної Європи"; назвіть інші європейські країни, в яких мали місце подібні події; які їх загальні причини? - допомагає старшокласникам наочно уявити масштаби цього явища в даному регіоні, його причетність до загальноєвропейської тенденції встановлення фашистських, реакційних політичних режимів.

Самостійна робота учнів з картами атласу новітньої історії й діаграмами сприяє кращому засвоєнню знань про найбільш

масштабні процеси сучасного світового розвитку, їх етапах та характерних рисах. Найпоширенішим в роботі з картами є завдання на систематизацію, співставлення матеріалу, характеристику етапів тієї чи іншої події, процесу [11, 103-104].

Характерна риса вивчення історії – широке використання в якості джерел сучасних *засобів масової інформації* – газет, радіо, телебачення, інтернету. Однак вчитель повинен підкреслити такі відмінні від наукових робіт риси названих матеріалів, як опис і первинний аналіз подій з позицій даного історичного моменту і навіть дня; відображення переважно окремих фактів і сторін подій (а не всієї сукупності характеристик); чітко виражена політична позиція автора. Учням пояснюються особливості публіцистичних жанрів – інформаційних (примітка, звіт, інтерв'ю, репортаж), аналітичних (стаття, огляд, кореспонденція), художньо-публіцистичних (нарис, фейлетон, памфлет) матеріалів.

До основних видів самостійної роботи старшокласників на уроках новітньої історії з публікаціями періодичної преси відносяться: розбір і коментар газетних повідомлень, запропонованих вчителем; використання газет і журналів поряд з підручником в якості додаткового джерела інформації; відбір фактів періодичних видань для підтвердження, ілюстрації вже відомих положень; аналіз, огляд матеріалів преси як самостійного джерела з деяких питань; підбір публікацій та оформлення бюлетеня, стенда "Події в світі", "Світ сьогодні", "Наш час" тощо.

Відповідно до цього використовуються різні види завдань: підготувати повідомлення з певної теми, огляд сучасних подій в окремих регіонах світу, характеристику головних суспільних сил сучасності на основі поточної інформації про їх дії тощо. Завдання можуть носити варіативний характер: поряд з оглядом подій, наприклад, на Близькому Сході запропонувати проблемну задачу – правлячі кола США оголосили "головним винуватцем" близькосхідної кризи Організацію визволення Палестини. Дайте оцінку цій позиції на основі аналізу сучасних подій на Близькому Сході. Задача вчителя полягає в тому, щоб поступово вести учнів від відтворення, систематизації, перетворення інформації до пошуку нових для них знань, формулювання власної точки зору, її аргументації.

Важливою умовою до самостійної діяльності школярів з

даним видом джерел являється зв'язок нових пізнань з попередніми. З одного боку, отримані учнями раніше методологічні і конкретно історичні знання є фундаментом при аналізі газетних публікацій, а з іншої – найбільш значуща інформація про поточні події органічно включається в загальний фонд історичних фактів [12, 41].

Завершуючи огляд джерел знань, з якими самостійно працюють учні, необхідно зупинитися на *слові вчителя*. Без сумніву, позитивним моментом в розповіді вчителя, з точки зору забезпечення самостійної пізнавальної діяльності учнів, виступає можливість, на відміну від підручника, підібрати і викласти матеріал строго у відповідності до замислу даної роботи, з урахуванням конкретної учбової ситуації й можливостей класу. Тому доцільно (й повинно, на думку дидактів) супроводжувати пояснення матеріала вчителем завданнями для учнів – на систематизацію фактів, виявлення причин і наслідків, узагальнення [4, 75]. Особливе місце відводиться при цьому оціночній діяльності учнів. Оскільки саме яскрава, образна розповідь вчителя про події, їх учасників, про видатних історичних діячів новітньої епохи служить основою для вироблення учнем моральних оцінок і позицій. Надзвичайно важливо, що в цьому може приймати участь весь клас, в спільному обговоренні утворюються і закріплюються зроблені висновки.

Як раніше зазначалося, роль самостійної роботи школярів при вивченні новітньої історії надзвичайно важлива. Разом з тим дана форма роботи не являється єдиною або домінуючою. Багато хто з дидактів і методистів вказують на небажаність абсолютизації самостійної роботи, так само як і інших форм і методів навчання, на необхідність співвідношення її з іншими способами організації навчальної діяльності школярів [5, 23].

В ряді досліджень зроблені спроби визначити оптимальний обсяг і місце самостійної роботи в різних навчальних ситуаціях, способи її співставлення з поясненням матеріалу вчителем. Наприклад, підкреслюється, що використовувати самостійну роботу на уроці найкраще при закріпленні нового матеріалу, введення її в інші структурні елементи уроку менш виправдано і в багатьох випадках демонструє гірший результат у порівнянні з іншими прийомами і методами навчання. Чередування викладу матеріалу вчителем і самостійної роботи учнів визначається

найбільш ефективним. Найменш результативною вважається ситуація, коли самостійна робота передує поясненню вчителя.

Місце і обсяг самостійної роботи учнів на уроці залежать від різних факторів. Один з найсуттєвіших – характер вивчаемого матеріалу. З урахуванням цього фактору визначені різні співвідношення діяльності вчителя і самостійної діяльності школярів, які можна показати у вигляді таблиці [1, 67].

Матеріал	Діяльність вчителя	Діяльність учнів
Новий, об'ємний, важкий	Викладає весь матеріал	Самостійно закріплюють його
Середньої трудності, потребує лише вступу, роз'яснення окремих позицій	Викладає основні питання	Самостійно опрацьовують решту матеріалу
Доступний за обсягом і складністю, має добру опору у пройденому раніше	Робить вступ	Самостійно вивчають основний матеріал
Тісно пов'язаний з попереднім матеріалом і досвідом пізнавальної і практичної діяльності	Організовує і керує самостійною роботою учнів	Самостійно виконують завдання, лабораторні і практичні роботи

При вивченні новітньої історії використовуються всі перелічені співвідношення. Перше з зазначених передбачає проведення уроку у формі шкільної лекції. Так, зазвичай, будуються уроки зі складним у теоретичному відношенні матеріалом, насиченим значною кількістю нових фактів і вимагаючим цілісного, системного викладу, наприклад, "Суспільно-політичні рухи першої половини ХХ ст.". Цю форму доцільно також використовувати для вступних уроків до окремих тем, де також важливі узагальнені характеристики процесів і подій, наприклад, для вступу до теми "Національно-визвольна боротьба народів Азії й Африки. Деколонізація і вибір шляхів розвитку". На таких уроках учні ведуть конспективні записи, складають хронологічні та інші таблиці, що сприяє кращій систематизації і закріпленню знань.

Найбільш поширеним в практиці навчання новітньої історії є варіант, коли пояснення вчителем основних положень, розповідь про значні, яскраві події чередуються з самостійним виконанням учнями окремих завдань.

Останнє з вказаних в таблиці співвідношень типове для повторювально-узагальнюючих уроків (програма передбачає їх для кожної великої теми), а також для семінарів.

Одне із визначень самостійної роботи в дидактичній літературі ґрунтується на тому, що дана робота виконується без допомоги вчителя [12, 40]. В чому ж тоді полягає його роль? Фахівці підкреслюють, що за будь-якого рівня самостійності учнів вчитель керує їх учбовою діяльністю, ставить задачі, перевіряє і, при необхідності, корегує її виконання. Чим самостійніше працюють учні, тим уважнішим і гнучкішим повинно бути спостереження вчителя, перевірка формування ідей, почуттів та переконань [3, 44].

Керівництво самостійною роботою учнів з боку вчителя є складовою частиною його навчальної діяльності. Воно включає наступні основні ланки: 1) визначення цілей і задач самостійної роботи; 2) планування, вибір засобів і методів; 3) організація самостійної роботи учнів; 4) поточний контроль і коректування; 5) перевірка, аналіз результатів.

Визначення цілей і задач. Приступаючи до вивчення теми уроку, важливо сформулювати конкретні задачі. Вчитель робить це, керуючись перш за все вимогами програми до знань і умінь учнів. Самостійна діяльність школярів предметна, тому недостатньо визначити у якості задачі теми уроку умовно взятий розвиток умінь працювати з підручником, складати план, виконувати творчі завдання тощо. Плануєма діяльність учнів, просування по шляху самостійності повинні накладатися на конкретний зміст учбового матеріалу.

В курсових методичних посібниках зазвичай визначаються для окремих тем задачі навчання, виховання і розвитку школярів. Важливо в кожному конкретному випадку виокремити з наявних завдань те, що учні можуть і повинні зробити самостійно. Наприклад, до теми "Зарубіжні країни в 1924-1929 рр." (10 клас) позначається, що учні повинні виявляти особливості економічного розвитку окремих країн на основі загальної характеристики

періодів тимчасової часткової стабілізації капіталізму (1924-1929 рр.) й економічної кризи 1929-1933 рр.; порівнювати прояви державно-монополістичного капіталізму в різних країнах; проводити співставлення зовнішньополітичного курсу СРСР і зовнішньої політики індустріально розвинутих країн у 20-30-ті рр.; аргументувати власну точку зору на походження Другої світової війни тощо.

Завдання можуть варіюватися в залежності від рівня підготовки школярів і навчальної ситуації. Однак визначати їх, розпочинаючи вивчення нової теми, необхідно у будь-якому випадку, оскільки лише на цій основі можливо організувати систематичну самостійну роботу учнів, спрямовану на досягнення головних навчально-виховних цілей.

Планування. Виходячи з встановлених задач до кожної теми, плануються конкретні завдання для учнів. В педагогічній літературі визначений ряд вимог до завдань для самостійної роботи. Їх можна умовно поділити на кілька груп:

1) дидактико-психологічні - відповідність дидактичним цілям навчання, виховання, розвитку; достатня трудність і посиленість; наявність завдання інформації, достатньої для його виконання; забезпечення діяльності учнів на всіх рівнях пізнавальної самостійності, з поступовим посиленням складності роботи; завдання повинно бути цікавим для школярів;

2) предметно-методичні - охоплення головного змісту теми, найбільш важливого історичного матеріалу; звернення до всіх сторін суспільного життя; використання різних джерел знань; направленість на застосування різноманітних методів історичного пізнання; чіткість формулювання;

3) організаційні - комплексність (відображення всіх видів самостійних робіт); варіативність, що дозволяє враховувати конкретну педагогічну ситуацію, можливості учнів; точне визначення форми виконання (письмова, усна, графічна, інші).

Практика доводить, що відповідати переліченим вимогам можуть не окремі випадкові завдання, а комплекти завдань до кожної теми, розділу, курсу. Їх розробка є функцією дидактів і методистів. В останні роки видано кілька збірників завдань для самостійної роботи учнів. Разом з тим, проблеми відбору матеріалу й завдань до теми, конкретного уроку вирішує в кожному разі вчитель. Досвід кращих вчителів свідчить, що краще це робити за допомогою спеціальної картотеки, яка складається на

основі завдань з курсових та інших методичних посібників, частину питань вчитель формулює сам [5, 56].

В картотечі наводиться перелік можливих завдань до теми, окремих уроків з вказівкою їх складності та форми виконання (усно, письмово, таблиця, інше). Від останньої залежить успіх діяльності учня. Так, зокрема, для завдань на порівняння в старших класах краще віддавати перевагу письмовій формі, оскільки провести співставлення складних явищ і подій за кількома ознаками "на слух" надзвичайно важко. Усне порівняння застосовується, як правило, в середніх класах, в ході поетапного розбору матеріалу вчителем разом з учнями. Виключно "письмовими" є завдання по складанню хронік, періодизації та інше, де необхідний так званий "зоровий ряд". Оціночні дії з історії зазвичай виконуються усно. В дослідженнях методистів-істориків підкреслюється, що вибір завдань таких, які відповідають педагогічним умовам навчання кожного класу, являються найважливішою задачею, критерієм педагогічної майстерності учителя [7, 25].

Організація, контроль, перевірка самостійної роботи учнів. Педагогічне керівництво самостійною пізнавальною діяльністю школярів будується на загальних основах управління, що передбачають: а) визначення цілі; б) встановлення кінцевого результату; в) визначення програми дій; г) забезпечення зворотного зв'язку (контроль); д) переробка отриманої інформації (аналіз результатів); е) коректування.

Найбільш поширений елемент педагогічного керівництва самостійною роботою школярів – формування та роз'яснення завдання. Вище вже зазначалося стосовно відбору завдань для самостійної роботи учнів. Надзвичайно важливою частиною діяльності вчителя є також *інструктаж* до виконання окремого завдання. В методичній літературі визначають кілька його етапів: а) пояснення вчителем цілей і змісту даного способу діяльності; б) показ його на конкретному прикладі; в) тренування учнів у застосуванні цього способу діяльності у схожих ситуаціях; г) перенесення засвоєного способу до нових ситуацій. В залежності від того чи іншого етапу змінюється і характер інструктажу.

Контроль за самостійною роботою учнів в класі передбачає спостереження, а в разі необхідності, коректування. До останнього відносять такі дії вчителя, як уточнення суті завдання, попередження учнів стосовно складних моментів, перевірка правильності проміжних результатів, нагадування про необхід-

ність самоконтролю. Трапляється, що втрата одного з елементів не дозволяє учню успішно виконати завдання. В такому випадку це допомагає йому знайти слабке місце, визначити втрачену ланку в ланцюгу дій.

Наприклад, при порівнянні історичних подій необхідно: 1) скласти план: а) знайти суттєві і співставимі ознаки для порівняння; б) розташувати їх в логічній послідовності, за ступенем важливості; 2) порівняти події (явища) за кожною ознакою (пунктом плану), визначаючи схожість і різницю; 3) зробити висновки. На практиці учні нерідко розглядають окремі ознаки поза послідовністю (спочатку вказують менш значимі і лише потім – суттєві), захоплюються більш помітними відмінностями явищ і випускають з поля зору схожість основоположних рис. Задача вчителя в подібних ситуаціях – вже в ході виконання учнями роботи звернути їх увагу на слабкі місця, недоліки. При виконанні тренувальних завдань така допомога коректування з боку вчителя необхідна, адже він, перш за все *навчає*, а учень *навчається*. Саме цей тренувальний етап дає вчителю підставу згодом вимагати від школярів застосовувати отримані знання і способи діяльності в нових ситуаціях, вирішувати творчі задачі [1, 30-33].

Спостерігаючи і коректуючи роботу учнів, вчитель орієнтує їх на розвиток навичок самоконтролю, привчає в разі утруднення звірятися з прийнятим планом дій, з відповідними пам'ятками.

Найважливіший елемент педагогічного керівництва самостійною пізнавальною діяльністю школярів – *перевірка і аналіз її результатів*. Як підкреслюється в методичній літературі, саме в силу того, що робота виконувалась учнями самостійно, потреба у перевірці зростає подвійно [11, 339]. Без аналізу того, що зроблено вірно, що – невірно, які недоліки потрібно подолати, неможливий подальший рух. Підсумки самостійної роботи рекомендується обговорювати з класом на тому ж або (якщо завдання виконувалося вдома) найближчому уроці. Для фронтальних робіт можлива самоперевірка – після виконання завдання вчитель разом з класом визначає вірне рішення і просить кожного учня звірити з ним свій результат, знайти і виправити помилки. В старших класах ефективні взаємна перевірка учнями робіт один одного, рецензування усних і письмових відповідей однокласників.

Перевірку виконання завдань важливо не обмежувати виставленням оцінки, а супроводити аналізом, коментарем вчителя. Про необхідність такого розбору свідчить інтерес старшо-

класників до отриманої після перевірки роботи, в якій оцінка супроводжується примітками вчителя про те, що зроблено добре, в чому недоліки тощо. Подібні спостереження стверджують на думці про те, що перевірка і коментар самостійних робіт необхідні. Без них неможливе здійснення навчальної функції, вони надзвичайно важливі для мотивації самостійної пізнавальної діяльності школярів.

Аналіз науково-методичної літератури переконливо доводить, що самостійна робота учнів на уроках історії сприяє формуванню самостійності як якості особистості, допомагає реалізації принципу індивідуального підходу у навчанні, сприяє досягненню дійсно усвідомлених і міцних знань.

Література

1. Алексашкина Л.Н. Самостоятельная работа школьников при изучении новейшей истории. – М., 1988.
2. Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю. Теория и методика преподавания истории в школе. – М., 2003.
3. Гайсенек Л.К. Самостоятельная работа на уроках истории // Преподавание истории в школе. – 2000. - № 9. – С. 42-45.
4. Грінько О. Проблеми стимулювання самостійної навчально-пізнавальної діяльності учнів // Рідна школа. – 1998. - № 5. – С. 72-76.
5. Дайри Н.Г. Главное освоить на уроке. – М., 1984.
6. Лернер И.Я. Познавательные задачи в обучении истории. – М., 1968.
7. Осадчук Р. До проблеми організації самостійної роботи учнів у профільному навчанні // Історія в школі. – 2006. - № 4. – С. 23-25.
8. Пидкасистый П.И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении. – М., 1980.
9. Повышение самостоятельности и творческой активности учащихся на уроках по основам наук в школе // Ученые записки Москов. гос. пед. института им. В.И. Ленина. Под ред. И.Т. Огородникова. – М., 1967.
10. Солдатова О.Н. Развитие мышления учащихся на уроках истории // Преподавание истории в школе. – 2000. - № 9. – С. 39-42.
11. Студеникин М.Т. Методика преподавания истории в школе. - М., 2002.
12. Трубачова С. Роль методів самостійного набуття знань в організації пізнавальної діяльності учнів // Рідна школа. – 2001. - № 1. – С. 39-43.

ЖУРБА Л.В.
асистент

НАВЧАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ ПРОБЛЕМНОГО НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ

Сучасний процес навчання, на нашу думку, може мати завершений вигляд тільки тоді, коли учні не просто здобувають певну суму знань, а, засвоюючи соціальний досвід минулих поколінь, навчаються ним оперувати як інструментом самостійного пізнання і перетворюючої дійсності діяльності. Навчання як процес здобуття знань і навчальна діяльність як перетворююча домінанта – це різні речі. Навчальна діяльність – це діяльність самовдосконалення і самозмінювання. Якщо вчителю вдалося її сформувати у школярів, то ті з повним правом можуть вважатися суб'єктами навчальної діяльності. Отже, стратегічним напрямком інтенсифікації навчання на сучасному етапі розвитку історичної освіти повинно бути не збільшення обсягу інформації, яка передається від вчителя до учнів, а створення дидактичних і психологічних умов осмислення учіння, включення до нього учнів на різних рівнях: інтелектуальному, особистісному, соціальному. На думку багатьох дослідників, одним із найбільш ефективних шляхів розумового розвитку школярів, розвитку їх самостійності, творчого мислення і комунікативної активності є проблемно-розвиваюче навчання, яке базується на трьох взаємопов'язаних концентрах: навчальній діяльності, теоретичному мисленні і рефлексії (А.В. Брушлінський, В.А. Гаврилов, З.І. Калмикова, Т.В. Кудрявцев, І.Я. Лернер, А.М. Матюшкін, М.И. Махмутов).

Суть проблемного навчання полягає в пошуковій діяльності учнів, яка починається з постановки питань, розв'язання проблем і проблемних завдань, закладених у навчальних програмах і підручниках, у проблемному викладі й поясненні знань учителем, у різноманітній роботі школярів. У проблемному запитанні, на відміну від логічного, завжди є прихована суперечність. Усвідомлена суперечність – одна сторона проблемної ситуації. Велике значення має також мотиваційна сторона проблемної ситуації,